

V marxistické teorii označoval pojem inteligence v sociologickém smyslu tradičně (zejména pod vlivem prací Kautského a Leninových z přelomu 19. a 20. století) ty příslušníky společnosti, kteří se profesionálně zabývali duševní prací. Běžně tu rovněž bylo přijímáno, že inteligence je sociální vrstva. S názorem, že lidé obstarávající si existenční prostředky duševní prací tvoří ve všech společnostech zvláštní společenskou vrstvu, se můžeme často setkat i dnes, a to nejen v běžném myšlení, v publicistice, v projevech politiků a usneseních stran hlásících se k marxismu, leč rovněž v teoretických studiích autorů, kteří se této problematice věnují jako odborníci. Jsme tak svědky jevu — ostatně nikoli příliš vzácného —, že jednou a v určitých konkrétních podmínkách vytvořený pojem přežívá svou dobu a používá se k označení skutečnosti, která mu už neodpovídá. Zdá se totiž, že taková sociální vrstva, pro niž Kautsky a Lenin používali názvu inteligence, dnes už neexistuje ani v Německu, ani v sovětském Rusku, ani v jiných průmyslových zemích; a navíc, že v některých společnostech, kde se kapitalistický výrobní způsob na rozdíl od zemí východní a střední Evropy mohl bez překážek rozvíjet, prakticky nikdy taková skupina jako společenská vrstva nevznikla.

K pokusům chápat tzv. inteligenci jako jakousi jednotnou vrstvu však u některých teoretiků a politiků hlásících se k marxismu stále dochází. Je to patrně způsobeno dvěma okolnostmi: 1. ulpíváním na tradičním chápání inteligence, 2. zjednodušeným pojetím sociální struktury soudobé kapitalistické a zejména socialistické společnosti, které bylo donekdávna vyúšáváno za důsledně marxistické, jež však bylo založeno na některých *zkreslených a vulgarizujících dogmatických názorech*.

Obecným společným rysem všech těchto pokusů tedy je, že považují tzv. inteligenci za kapitalismu a rovněž za socialismu za zvláštní společenskou vrstvu. Dále mají vesměs společně i to, že tak či onak označují jako hlavní znak této vrstvy fakt, že se věnuje vykonávání duševní práce. Konečně se téměř všechny tyto pokusy snaží nějakým způsobem příslušníky tzv. inteligence dále klasifikovat, rozčlenit. Krátce řečeno, ukazují, že tato vrstva duševně pracujících se rozpadá na další podskupiny.

Všimněme si nejprve, v čem spatřujeme základní slabá místa zmíněných pokusů¹ a shrňme tyto nedostatky do několika hlavních bodů.

I. Zdá se, že většina těchto pokusů a definic tzv. inteligence trpí značnou ahistoričností a nekonkrétností. Jejich autoři se obyčejně snaží vymezit inteligenci „jako takovou“, inteligenci „vůbec“, a nepřihlížejí přinejmenším ke třem důležitým okolnostem:

1. K tomu, že tzv. inteligence jako kvalitativně nová kategorie vzniká převážně až s počátky kapitalismu. Jinak řečeno, že ji není možné definovat takovým způsobem, že by tato definice obsáhla duševní pracovníky všech třídních společenskoeconomických formací, a přitom ještě byla s to něco konkrétního o nich vypovídat. Takové definice se pochopitelně dají vytvořit, jejich poznávací hodnota je však minimální. Například někdo, že inteligence je vrstva, která ve všech třídních společenskoeconomických formacích plní ve společnosti funkce duševní práce, je na první pohled zřejmé, že tím zůstává u zcela povrchního a prázdného abstraktního tvrzení.
2. Jistá ahistoričnost a nekonkrétnost těchto definic je způsobena rovněž tím, že

¹ Radíme mezi ně pochopitelně i definice inteligence, jak se o ně v minulosti pokusil autor tohoto článku, které rovněž do značné míry zaslouží kritiky.

i když někteří z jejich autorů rozlišují vykonavatele duševní práce v různých společenskoeconomických formacích a nesnáze se je zahrnout pod jeden pojem, přece se domnívají, že pro celé údobí vývoje kapitalismu vystačíme s jednou definicí zmíněné kategorie. Domníváme se, že ani to není možné. Zdá se, že rovněž v rámci kapitalistické společnosti se v průběhu jejího vývoje od klasických dob až po dnešní formy pozice a struktura tzv. inteligence natolik měnily, že i k tomu je nutné při jejím definování bezpodmínečně přihlížet.

3. Ke konkrétnosti uvedených definic nepřispívá rozhodně ani to, že se v nich obvykle — až na nepatrné výjimky z posledního období — nepřihlíží k podstatně odlišné pozici a funkcím, jaké měla a plnila tzv. inteligence jako společenská vrstva v důsledku jistých historických podmínek zejména v minulém století ve většině středoevropských a východoevropských zemí a jaké měli a plnili duševní pracovníci v západní Evropě a v USA, a k tomu, do jaké míry se tato tradice odráží i v současném společenském postavení a roli těchto kategorií.

II. Další problematická stránka definic tzv. inteligence souvisí s pojmem duševní práce, který je v nich vesměs používán. Vykonávání duševní práce je totiž v těchto definicích hlavním rozlišovacím znakem tzv. inteligence. Avšak pojem duševní práce, jenž, jak je zřejmé, je při vymezování tzv. inteligence klíčový, není autory, kteří jej používají, definován tak, jak by to jeho významné místo ve zmíněných definicích zasloužilo. Zachází se s ním zpravidla jako s pojmem zcela neproblematickým, a jen někteří autoři se výjimečně snaží o jeho hlubší a serióznější objasnění. Na tuto skutečnost upozornil u nás velmi správně Z. Valenta,² z jehož pera také pochází nejrozsáhlejší pokus o charakteristiku duševní práce v naší společenskovědní literatuře.³

Zatímco na problematičnost těchto dvou stránek definic tzv. inteligence jsme pouze stručně upozornili, třetí z nich bychom

chtěli věnovat hlubší pozornost. Jde o pojem sociální vrstva, který je téměř všeobecně ve všech vymezeních tzv. inteligence, hlásících se k marxismu, používán jako *genus proximum*. I s ním — podobně jako s pojmem duševní práce — se zachází jako s pojmem známým, dávno definovaným a neproblematickým. Přitom však při bližším zkoumání se ihned ukáže, že tyto atributy mu vůbec nepřísluší.

I když tedy je jen málokdy v definicích tzv. inteligence obsah a rozsah tohoto pojmu explicitě popsán, dá se prakticky ze všech vyvodit závěr, že pro jejich autory označuje takovou skupinu společnosti, která má méně vyhraněné postavení nežli třída, skupinu, na kterou jsou kritéria definice třídy těžko aplikovatelná a která rovněž svými zájmy, postoji a názory je mnohem méně kompaktní než třída.

V blíže často nedefinovaném, leč pro vymezení tzv. inteligence široce používaném pojmu sociální vrstva se podle našeho názoru skrývá jedno nikoli zanedbatelné nebezpečí: že totiž bude-li mu tzv. inteligence jako obecnějšímu pojmu podřazena (a v běžném i teoretickém myšlení se tak skutečně děje), bude považována za skupinu, která sice nemá vyhraněný vztah k výrobním prostředkům, avšak na druhé straně není natolik vnitřně diferencovaná, že by nemohla být skupinou poměrně značně integrovanou. Pokud je pojem sociální vrstva spojen s představou lidských agregátů spjatých pevnou vnitřní vazbou, pak je podle našeho názoru jeho použití pro označení tzv. inteligence v dnešních průmyslově vyspělých kapitalistických zemích a rovněž v zemích socialistických neoprávněné. (Připouštíme ovšem, že takovou vrstvou inteligence v některých středoevropských a východoevropských zemích v minulém století byla, jak jsme na to už stručně upozornili.)

Dříve než dále rozvedeme otázku, zda je označení sociální vrstva pro tzv. inteligenci vhodné či nikoli, chceme se pokusit o stručný přehled pojetí tohoto pojmu v sociologické literatuře. Jako řada jiných společenskovědních pojmů je však i tento pojem aplikován v mnoha odlišných významech. Budeme se proto snažit nejprve

² Viz jeho stat *Některé otázky postavení sociálně socialistické inteligence* v díle *Sociální struktura socialistické společnosti*, Praha 1966, s. 442, kde v poznámce píše: „Dokud nebudou podrobně analyzována taková kritéria, jako je duševní práce, tvůrčí práce, řídicí práce, pojem „funkce“ inteligence apod., do té doby bude narážet pokus o určení

socialistické inteligence na obtíže a četná nedorozumění“.

³ Z. Valenta, *Fyzická a duševní práce za socialismu*, Praha 1965, zejména kap. II., *O fyzické a duševní práci obecněji*, s. 30–77, a od téhož autora citovaná stat.

tyto významy určitým způsobem klasifikovat.

1. V nemarxistické sociologické literatuře, zvláště v té její části, jež se zabývá sociální stratifikací, je pojem vrstva neobyčejně frekventovaný. Je tomu tak mimo jiné i z toho důvodu, že tam, kde by bylo vhodné použít pojmu třída, je na jeho místě aplikován právě zmíněný pojem, a to především proto, že pojem třída je příliš spjat s marxistickým chápáním společnosti. Tak to například zdůvodňuje T. Geiger, když píše: „Záměrně zde nemluvíme zprvu o třídách. Toto slovo je postiženo náznaky celé filosofie společnosti, totiž filosofie marxistické“.⁴ Nemarxistům se pojem vrstva zdá jako základní složka společenské struktury vhodnější proto, že navozuje představu, že zmíněná struktura tvoří jisté kontinuum součástí, které na sebe navazují bez zásadnějších předělů a přehrad, zatímco marxistický pojem třída v sobě jako základní předpoklad chová názor o dvou zásadně odlišných a protikladných polárních složkách společnosti — antagonistických třídách, které jsou vzájemně nesmiřitelné a svým objektivním postavením, postojí i vědomím ostře oddělené.

S jistou dávkou zjednodušení, jemuž se při žádné klasifikaci nevyhneme, bychom mohli všechna nemarxistická pojetí vrstvy rozdělit do tří skupin: a) pojetí, která chápou vrstvu jako statistickou kategorii, b) pojetí, pro něž je vrstva vymezena jistými objektivními znaky, c) pojetí, která se domnívají, že vrstva je vymezena především subjektivně.

a) Blízko k pojetí, které jsme uvedli na prvním místě, má R. Dahrendorf — jakoli ho nelze považovat za typického jeho představitele. Tento autor ve své práci *Soziale Klassen und Klassenkonflikt in der industriellen Gesellschaft* (Stuttgart 1957) rozumí vrstvou určitou kategorii osob, které v závislosti na znacích získaných v jisté situaci — tj. takových, jako je důchod, prestiž, životní styl atd. — zaujímají víceméně podobnou pozici v rámci určité společenské struktury. Důležité je, že vrstva pro něho není na rozdíl od třídy kategorií analytickou, nýbrž pouze po-

pisnou a pořádací. Právě to ho sblíží se tímto pojetím.

Typičtějším reprezentantem tohoto názoru je A. Touraine, který definuje vrstvu jako „souhrn jedinců srovnatelných z hlediska jednoho nebo několika objektivních kritérií klasifikace“.⁵

Na toto pojetí i na další pojetí jemu podobná se vztahuje to, co napsal Geiger v již uvedeném slovníku: „Můžeme vytvořit pojem vrstvy, který nemá téměř žádný spekulativní obsah. Jestliže definujeme vrstvu jako souhrn osob v rámci obyvatelstva, které mají určitý společný znak, pak úkol zjistit strukturu rozvrstvení znamená pouhé určení znaků, identifikaci nositelů znaků a konečně počítání. To je sociální statistika, ta má však se sociologií málo společného. Totéž obyvatelstvo můžeme podle libosti klasifikovat v různých směrech — podle pohlaví a stáří, povolání, postavení a příjmu, podle velikosti těla a tvaru lebky. Oficiální statistika skutečně provádí pravidelná šetření ve většině zmíněných směrů a poskytuje tím polotovary pro výzkumy různého druhu, mezi jiným také pro výzkumy sociologické. Tím je však již řečeno, že populačně statistické a sociálně statistické masy nemůžeme ztotožňovat beze všeho se společenskými třídami a vrstvami.“⁶ Zdá se, že v tomto bodě můžeme s Geigerem plně souhlasit. Jeho kritika pojetí vrstvy jako statistické kategorie je výstižná, oprávněná a vyčerpávající, není tudíž třeba nic dalšího k ní dodávat.

b) Druhá skupina autorů se pokouší vymezit vrstvu jejími objektivně zjistitelnými znaky. Na rozdíl od prvního pojetí tu však nejde o znaky libovolně zvolené pozorovatelem, nýbrž o takové, které z určitého agregátu lidí činí něco více než pouhou statistickou kategorii. Takto chápe vrstvu například právě už citovaný T. Geiger, který napsal: „Empiricko-sociologický pojem společenské vrstvy obsahuje ovšem méně než Marxův univerzální pojem sociální třídy, ale přece jen více než pojem statistické třídy. Navazujeme na Marxe v tom smyslu, že pojmem společenské vrstvy ukazujeme na souvislosti mezi životními podmínkami čle-

⁴ *Wörterbuch der Soziologie*, Stuttgart 1955, heslo „Rozvrstvení.“

⁵ A. Touraine, *Rapport sur la préparation en France de l'enquête internationale sur la stratification et la mobilité sociales*, v díle Association

Internationale de Sociologie, Congrès de Liège 1953. Communications, díl I., s. 25.

⁶ *Wörterbuch der Soziologie*, Stuttgart 1955, heslo „Rozvrstvení.“

nů společnosti a jejich společenským jednáním nebo celkovou výstavbou společnosti.⁷ Geiger se staví proti tomu, aby vrstvy byly vymezovány pouze na základě jednoho znaku. Říká, že „počet variant postavení se tak omezuje, obraz vrstvy se zjednodušuje“.⁸ Za nejvyšší stupeň zjednodušení považuje „jednorozměrný model vrstvy“, který je však podle jeho názoru velmi obvyklý. Geiger se domnívá, že „nebezpečí takového znásilnění sociální skutečnosti je možno zažehnat nebo v každém případě alespoň zmírnit v takové míře, v jaké se model rozvrstvení obohacuje různými možnostmi. Zejména s ohledem na bohatě diferencované mnohotvárné společnosti nové doby je nezbytné použít *vícerozměrného modelu rozvrstvení*“.⁹ Hlavními znaky postavení vrstvy v tomto Geigerově modelu jsou tyto: 1. hospodářské odvětví, 2. postavení v zaměstnání, 3. výše příjmu, 4. druh a stupeň vzdělání.

S „vícerozměrným modelem vrstvy“ se setkáváme rovněž u H. Gertha a C. W. Millse, kteří v knize *Charakter a sociální struktura* napsali: „... začneme-li analyzovat jakoukoli vrstvu a příčiny jejího vzniku a existence, dříve či později objevíme čtyři důležité klíče k jejímu zkoumání jako celku. Nazýváme je výměry stratifikace ... Těmito čtyřmi výměry jsou: povolání, třída, sociální pozice (status) a moc.

Povoláním rozumíme soubor činností vykonávaných víceméně pravidelně a chápaných jako hlavní zdroj příjmů. Třídní situace se ve svém nejprostším objektivním smyslu týká výše a zdroje (vlastnictví nebo práce) příjmů, jež mají vliv na šance lidí dosáhnout jiných užitečných hodnot. Status zahrnuje pozitivní realizaci požadavků prestiže; vztahuje se k rozdělení úcty ve společnosti. Moc se vztahuje k možnosti realizovat vlastní vůli, a to i přes odpor jiných lidí.“¹⁰

c) Konečně třetí skupina autorů nevynechuje vrstvu přímo těmi objektivními znaky, které má, nýbrž tím, jak se příslušníkům této vrstvy a jejich okolí tyto znaky jeví, jinak řečeno, jak vysoký je prestiž vrstvy. Protože dělení na vrstvy tohoto typu se dosti výrazně liší od dělení

na vrstvy typu objektivního, a aby tudíž nedocházelo k nedorozuměním, navrhuje polský sociolog J. J. Wiatr používat pro druhý typ vrstev názvu vrstvy prestiže,¹¹ což je podle našeho mínění třeba akceptovat.

Jako reprezentanty tohoto pojetí vrstvy můžeme spolu s Wiatrem uvést B. Barbera a W. L. Warnera. První z nich v knize *Social Stratification* (New York 1957) chápe prestiž jako ústřední prvek sociální pozice, ale zároveň zdůrazňuje, že sociální pozice se projevuje v různých jevech, jež zprostředkovaně odrážejí velikost vlastního prestiže. Kritérii příslušnosti k určité vrstvě podle něho jsou: 1. výpovědi lidí, 2. jejich vzájemné kontakty, 3. výše majetku, 4. styl života. Jak dodává Wiatr, „prestiž je zde — podobně jako u mnoha jiných autorů — chápán jako společný jmenovatel řady jiných sociálních rozdílů. Moc, majetek, životní styl a původ jsou považovány za kritéria společenské pozice pouze proto, že na jejich základě se tvoří určitá výše sociálního prestiže“.¹²

Toto pojetí se zvláště výrazně projevuje dále u W. L. Warnera,¹³ který chápe prestiž jako souborný znak společenských vrstev, v němž jsou vyjádřeny všechny ostatní sociálně důležité společenské rozdíly.

Stručný přehled různých pojetí společenské vrstvy v nemarxistické sociologii, o který jsme se zde pokusili, si nečiní nárok na úplnost a jeho hlavním cílem není ani kritika zmíněných přístupů. V konfrontaci s ním chceme pouze dokázat, že běžně používaný široce chápaný pojem inteligence, zahrnující všechny duševně pracující určité společnosti, není pod žádný z uvedených různých významů pojmu vrstva podřaditelný. Vynecháme-li první pojetí, kde fakticky nejde o společenskou vrstvu, nýbrž o statistickou kategorii, pak ani do druhého (objektivního), ani do třetího (subjektivního) pojetí není pojem tzv. inteligence zařaditelný. Příslušníci tzv. inteligence, tak jak jsou běžně v definicích chápáni, se nevyznačují ani tím, že by pracovali v jednom hospodářském odvětví, ani tímtéž povoláním, ani stejným postavením v zaměstnání, ani stejnou výši

⁷ Tamtéž.

⁸ Tamtéž.

⁹ Tamtéž.

¹⁰ H. Gerth a C. W. Mills, *Character and Social Structure*, New York 1953, s. 307.

¹¹ J. J. Wiatr, *Spółczesność*, Warszawa 1964, s. 233.

¹² Tamtéž, s. 232–233.

¹³ Viz W. L. Warner, P. S. Lunt, *The Social Life of a Modern Community*, New Haven 1941, díl I., Yankee City Series.

příjmů, ani stejným druhem a stupněm vzdělání, i ani stejnou mocí. Právě tak se od sebe liší i výší prestiže. Zdá se tedy, že po této konfrontaci můžeme považovat za dokázané, že kategorie, která bývá běžně označována termínem inteligence, není pod pojem vrstva v jeho různých nemarxistických významech podřaditelná.

Jak je tomu však s marxistickým pojetím společenské vrstvy? To se — jak známo — od nemarxistických liší. Není tudíž alespoň toto pojetí podávající obecnější pojem pro definování tzv. inteligence vhodné? Dříve než na tuto otázku odpovíme, je opět nutné pokusit se o stručný přehled pojetí pojmu společenská vrstva u autorů hlásících se k marxismu.

2. Ani v rámci marxistické sociologie není pojmu vrstva jednotně používáno. Vyplyvá to zajisté mimo jiné i z toho, že u klasiků marxismu-leninismu nenacházíme explicitě vyjádření žádnou definici tohoto pojmu. Jak chápali Marx, Engels a Lenin obsah a rozsah pojmu společenská vrstva, to musíme vyvozovat z jejich díla až dodatečně, z kontextu, ve kterém jej používali. Tím ovšem už určitým způsobem jejich myšlenky interpretujeme, a z toho důvodu mohou být naše závěry pouze hypotetické a diskusní.

Na rozdíl od pokusů o interpretaci pojmu třída v dílech klasiků marxismu-leninismu není pokusům o interpretaci pojmu vrstva věnována zdaleka tak velká pozornost. To má jistě své pochopitelné objektivní příčiny, nicméně tak nápadná disproporce není podle našeho názoru oprávněná. Jednou z ojedinělých výjimek v tomto ohledu je přehled, který podává polský sociolog J. J. Wiatr. Ten se domnívá, že zmíněného termínu je v marxismu používáno nejčastěji v jednom ze tří odlišných významů: „Předně: vrstvou se nazývá určitá část třídy, vydělená buď na základě kritéria výše příjmů (velká, střední, drobná buržoazie; dělnická aristokracie a souhrn dělníků, apod.), nebo kritéria odvětví hospodářské činnosti (např. průmyslová a obchodní buržoazie; zemědělství a průmysloví dělníci, apod.), nebo konečně kritéria regionálního či etnického (někdy se hovoří o „vrstvě“ židovské buržoazie, o buržoazii nějaké určité oblasti, apod.). Za druhé: o vrstvě se mluví rovněž tehdy, když má někdo na mysli spojení určitých

částí různých společenských tříd, charakterizovaných podobnými životními podmínkami (tento význam termínu „vrstva“ se objevuje nejčastěji ve vztahu k rolnictvu). Konečně za třetí: vrstvou se nazývá také skupina lidí, jež se nachází jakoby mimo základní třídní dělení a je charakterizována určitou výrazně se projevující pospolitostí životního stylu (inteligence, lumpenproletariát).“¹⁴

Používá-li se ovšem pojmu vrstva v marxismu v tolika odlišných významech, bylo by tím spíše zapotřebí, aby byl přesně a zároveň také pro zmíněné jednotlivé významy diferencovaně definován. Tak tomu však zpravidla nebývá, a tím se celá otázka aplikace uvedeného pojmu v marxistické sociologii ještě více komplikuje.

Definice pojmu vrstva, jak je nacházíme u jednotlivých autorů hlásících se k marxistickým východiskům, se od sebe často velmi podstatně liší. Společné mají — jak jsme na tuto skutečnost už ostatně upozornili — snad jen to, že zdůrazňují, že se vrstva liší od třídy. Explicitě to vyjádřil například Jan Szczepański: „Pro rozlišování vrstev platí . . . jiná kritéria než pro rozlišování tříd. Dělení na vrstvy není tak zásadní a hluboké jako dělení třídní. Příslušnost k vrstvě neurčuje tak přesně zájmy, postoje a typy myšlení jako třídní příslušnost.“¹⁵ Toto v podstatě negativní vymezení je asi to jediné, na čem se všichni, kdo se hlásí k marxismu, shodnou. Při pozitivním popisu narážíme však už na zásadní difference.

Aby tyto difference byly zřejmé, a abychom opět mohli provést konfrontaci pojmu vrstva s pojmem inteligence, jak bývá doposud běžně chápán, uvedeme několik definic pojmu vrstva, jak se s nimi setkáváme v marxistické sociologické literatuře.

Tak už zmíněný J. J. Wiatr píše: „... vrstvou je každá taková skupina lidí, která není třídou ani etnickou skupinou . . . a přesto je charakterizována pospolitostí životních podmínek svých členů.“¹⁶

Jugoslávský autor Oleg Mandić definuje ve svém díle *Uvod u opću sociologiju* (Zagreb 1962) společenskou vrstvu takto: „Z marxistického hlediska může pojem společenská vrstva posloužit jako metodologická pomůcka, když pod pojem společ-

¹⁴ J. J. Wiatr, cit. dílo, s. 230.

¹⁵ J. Szczepański, *Zagadnienia socjologii wspól-*

czesnej, Warszawa 1965, s. 58.

¹⁶ J. J. Wiatr, cit. dílo, s. 230.

česká vrstva zahrne jednotlivce, kteří se svým společenským postavením za určitých okolností dostávají na stejnou společenskou úroveň bez ohledu na to, k jaké skupině patří.¹⁷ Jako příklad takových vrstev uvádí vyšší a nižší vedoucí, bohaté a chudé vrstvy určité společnosti, vzdělané a nevzdělané vrstvy a rovněž inteligenci a deklasované živly.

Polský ekonom Oskar Lange napsal: „Společenskou vrstvou na rozdíl od společenské třídy rozumíme skupinu členů společnosti, jejichž ekonomické a společenské postavení nevyplývá ze vztahů vlastnictví výrobních prostředků, ale ze specifických rysů určité nadstavby.“¹⁸ Příkladem takových vrstev jsou podle něho „úředníci, kteří jsou vykonavateli státní moci, nebo kněží náboženství, jež je součástí nadstavby dané společenské formace...“.¹⁹

U polského historika J. Żarnowského můžeme najít dokonce dvě definice vrstvy — jednu méně rozvinutou a druhou rozvinutější. První zní takto: „Pod termínem »společenská vrstva« rozumíme soubor lidí s podobným způsobem života a s podobnou životní úrovní, plnících podobné sociální funkce (vykonávající např. duševní práci), ale netvořících zvláštní společenskou třídu. O společenské třídě rozhoduje totiž především vztah k výrobním prostředkům, jejich vlastnictví nebo nevlastnictví. V tomto významu může být vrstva buď částí třídy, nebo může seskupovat dokonce lidi z různých tříd.“²⁰ V rozvinutější definici se pak uvádí: „Drže se sociálně ekonomického přístupu ke společenské diferenciaci, definuji jako společenské vrstvy historicky se vytvořivší složité sociální skupiny vyššího řádu, které se vyznačují jedním nebo několika z takových rysů, jako je společné určité místo v organizaci společenské práce, stejná životní úroveň a způsob života, výrazně odlišné od životní úrovně a způsobu života ostatních skupin, jakož i podobný zdroj příjmů, odlišený od jiných skupin.

Takto chápané vrstvy mohou tvořit buď zárodky sociálních tříd, nebo mohou být částí nějaké třídy, nebo mohou zahrnovat i různé třídy či jejich část. Krátce řečeno,

mezi rozsahem pojmů třída a vrstva může být vztah podřazenosti, nadřazenosti nebo zkřížení.“²¹

Maďarský sociolog András Hegedüs definuje vrstvu takto: „O určité skupině lidí jako o společenské vrstvě můžeme ... mluvit tehdy, jestliže na podkladě rozdílnosti místa v určitém systému společenské výroby můžeme více či méně přesně stanovit následující znaky: a) materiálně ekonomické vztahy členů skupiny se vcelku liší od materiálně ekonomických vztahů členů jiných skupin; b) ve světovém názoru, v pojetí společnosti, v normách chování, v posuzování hodnot atd. členů skupiny se projevuje značný rozdíl ve srovnání s členy jiných skupin; c) skupina projevuje určitý stupeň uzavřenosti, to znamená, že styky mezi jejími členy jsou častější než s lidmi mimo skupinu.

Znamená to tedy, že musíme rozlišovat skupiny lidí ve statistickém pojetí a společenské třídy nebo vrstvy. Třídy a vrstvy zaujímají vždycky zvláštní místo v určitém systému společenské výroby — se všemi materiálně ekonomickými důsledky — a jsou také nositeli specifických společenských představ, snah, a nejsou tedy skupinami sestavenými jenom podle rozličných kvalitativních a kvantitativních znaků.“²²

U našich autorů Klofáče a Tlustého nacházíme dvě definice vrstvy, které se vzájemně doplňují. První zní takto: „Společenskou vrstvu budeme ... definovat jako takovou část společnosti, která se v daném časovém období a prostorovém průřezu (tj. v dané zemi) shoduje v podstatných sociálních a ekonomických znacích (dělbá práce, příjem, spotřeba apod.). Bude to skupina „otevřená“ v tom smyslu, že přechod příslušníků jedné vrstvy do druhé nepředpokládá sociální konflikt (třídní boj), ale je stále „otevřená“ sociálními, ekonomickými a politickými možnostmi (i když nejsou vyloučeny osobní »konflikty«).“²³

Ve druhé definici se uvádí: „Sociální vrstvy se konstituují podle typického chování členů kolektivu, skupiny, determino-

¹⁷ Cit. dle Vědecké informace Ústavu marxism-leninismu pro vysoké školy, sociologie a vědecký komunismus, Praha 1965, s. 276.

¹⁸ O. Lange, *Politická ekonomie*, Praha 1966, s. 49.

¹⁹ Tamtéž.

²⁰ J. Żarnowski, *O inteligencji polskiej lat międzywojennych*, Warszawa 1965, s. 10–11.

²¹ J. Żarnowski, *Struktura społeczna inteligencji*

w Polsce w latach 1918–1939, Warszawa 1964, s. 20–21.

²² A. Hegedüs, *Strukturální model socialistické společnosti a společenské rozvrstvení v díle Sociální struktura socialistické společnosti*, Praha 1966, s. 186.

²³ J. Klofáč, V. Tlustý, *Soudobá sociologie I*, Praha 1965, s. 369.

vaného jejich postavením a zájmy. Můžeme je chápat jako velké skupiny lidí, jejichž chování se navzájem typicky liší, přičemž hlavními dimenzemi, určujícími příslušnost k vrstvám, jsou výše příjmů, podíl na moci, prestiž a společná kultura (hodnoty, ideologie). Těmito dimenzemi je určeno (a naopak tyto dimenze jsou určovány) základní postavení členů dané vrstvy ve společnosti, zhruba místo v organizaci práce, životní úroveň, životní styl, »způsob myšlení«, případně světový názor, společné cíle, hodnoty a normy jednání.²⁴

Jan Szczepański definuje vrstvu takto: „Označujeme tak určitou skupinu lidí, více nebo méně oddělenou kritériem společenské nadřazenosti nebo podřazenosti od ostatních skupin, přičemž základem tohoto oddělení je určitý *odstup*, opírající se o kritéria vlastnictví, kulturní úroveň, životního stylu, o představy o „urozenosti“ nebo o jiná skutečná či fiktivní kritéria. ... Společenské vrstvy jsou tedy útvary integrovanými určitou vnitřní vazbou, pocitem příslušnosti, mají volným způsobem určený princip odlišnosti, který se projevuje v přejímání postoje nadřazenosti nebo podřazenosti ve vzájemných stycích členů vrstev.“²⁵

Ve výčtu různých definic bychom mohli dále pokračovat. Zdá se však, že toho už není zapotřebí, neboť kritéria by se tak či onak opakovala. Spíše je nutné shrnout do několika bodů základní poučení, která pro nás z těchto definic vyplývají. Pokusme se o to.

a) Na první pohled je snad zřejmé to, na co jsme už výše upozornili: definice pojmu společenská vrstva se u marxisticky orientovaných autorů mezi sebou značně liší. Neexistuje takové vymezení zmíněného pojmu, které by bylo všeobecně přijímáno.

b) V definicích jsou zaměňovány různé druhy vrstev a kategorií. Nerozlišují se „vrstvy“, které existují jen díky kritériu, jež na ně zvnějšku aplikoval pozorovatel (např. lidé se stejnou výší příjmu), pro něž je vhodnější označení společenské kategorie, a vrstvy, které existují objektivně a jsou více či méně vnitřně integrované, tj. spjaté jistou vnitřní vazbou.

c) Často se nedělá rozdíl mezi vrstvami

ekonomickými, kulturními a společenskými.²⁶

d) Některé pojmy, pomocí nichž jsou společenské vrstvy definovány, jsou nejasné a samy by potřebovaly přesné vymezení (např. „pospolitost životních podmínek“ u Wiatra, „stejná společenská úroveň“ u Mandiće, „sociální funkce“ a „složitě sociální skupiny vyššího řádu“ u Żarnowského, apod.).

Tento výčet svědčí o tom, jak nedostatečně propracovaný je doposud pojmový aparát marxistické sociologie a jak je těžké za tohoto stavu se vůbec domluvit na některých elementárních výchozích bodech zkoumání společnosti.

O jisté pojmové upřesnění se v této oblasti pokusil Jan Szczepański. Poněvadž se nám jeho pokus zdá vyhovující, přejímáme jeho charakteristiky, a pojmů, jimiž se v nich zabývá, budeme ve stejném smyslu používat i my.

Jan Szczepański píše: „Názvem společenská kategorie rozumíme skupinu lidí, kteří mají určitý důležitý společný znak, např. vykonávání stejného povolání, stejné pohlaví, stáří apod. Rozlišujeme tedy společenské kategorie pohlaví, věku, kategorie povolání, apod. Sociologickou kategorií nazýváme skupinu lidí, kteří vykonávají různá povolání, ale plní stejnou nebo podobnou společenskou funkci, např. sociologická kategorie vychovatelů zahrnuje rodiče, učitele, tovární mistry a všechny ty, kteří vykonávají šířeji nebo úžeji vymezenou vychovatelskou funkci. Ekonomickou vrstvou nazýváme souhrn lidí s podobným příjmem, vlastnictvím, apod., společenskou vrstvou souhrn lidí, kteří zaujímají v určitém národě nebo společnosti přibližně stejnou pozici danou životním stylem, vnějšími symboly svého postavení, kritérii prestiže a hierarchií hodnot onoho postavení na žebříčku společenské stratifikace. Společenské vrstvy jsou vnitřně spjaté, jsou typem lidských kolektivů spojených pevnou vnitřní vazbou, zatímco společenské a sociologické kategorie a ekonomické vrstvy jsou pouze skupiny vytvořené vnějším pozorovatelem.“²⁷

Vraťme se však k otázce, která nás nejvíce zajímá. Je pod některou z definic pojmu vrstva, jak jsme je zde uvedli,

²⁴ Tamtéž, s. 489–490.

²⁵ J. Szczepański, *Základní sociologické pojmy*, Praha 1966, s. 135.

²⁶ Na to správně upozorňuje J. Szczepański, tamtéž, s. 134–135.

²⁷ J. Szczepański, *Inteligencja a pracownicy umyślowi*, *Przegląd Socjologiczny*, XIII/2, 1959, s. 8.

podřaditelná inteligence v tom smyslu, jak je dnes běžně široce chápána, tj. jako kategorie duševně pracujících. Než na tuto otázku odpovíme, zopakujeme si pro přehlednost ještě jednou, jaké jsou podle zmíněných definic znaky vrstvy.

Mezi těmito znaky jsou uváděny: 1. pospolitost životních podmínek, 2. stejná společenská úroveň, 3. ekonomické a společenské postavení vyplývající ze specifických rysů určité nadstavby, 4. podobný způsob života, 5. podobná životní úroveň, 6. podobné sociální funkce, 7. společné určité místo v organizaci společenské práce, 8. podobný zdroj příjmů, 9. shodné podstatné sociální a ekonomické znaky, 10. typické chování, 11. týž podíl na moci, 12. stejný prestiž, 13. společná kultura, 14. existence vnitřní vazby, 15. tytéž vnější symboly postavení.

Konfruntujeme-li dnešní tzv. inteligenci u nás i v jiných socialistických a kapitalistických evropských zemích a ve Spojených státech s těmito znaky, musíme nutně dospět k závěru, že ani jeden z nich není společný příslušníkům zmíněné kategorie, tj. duševně pracujícím v širokém slova smyslu. Duševní práce jako domněle hlavní znak, který z tzv. inteligence tvoří vrstvu, je totiž dnes už natolik vnitřně diferencována, prováděna za tak odlišných sociálně ekonomických podmínek, a její jednotlivé formy jsou natolik rozdílné hodnoceny, že v žádném případě nevede k tomu, aby se na základě ní její vykonavatelé shodovali alespoň v jednom z výše uvedených znaků sociální vrstvy.

Zdá se nám tudíž zřejmé, že ať už chápeme společenskou vrstvu v marxistickém smyslu jakkoli, pokud nejde pouze o kategorii vytvořenou vnějším pozorovatelem, ale o reálně existující, vnitřně alespoň minimálně spjatou skupinu, nelze v žádném případě tzv. inteligenci pod tento pojem podřadit. Domníváme se proto, že v současné době ani u nás, ani v jiných průmyslově vyspělých zemích inteligence čili duševně pracující jednotnou společenskou vrstvu netvoří.

Inteligence v širokém slova smyslu je dnes podle našeho názoru nanejvýš sociální kategorií vytvořenou vnějším pozorovatelem na základě jediného společného znaku — duševní práce. Tato kategorie není nijak vnitřně spjata a sociolog o ní může vypovídat jen soudy zcela abstraktní. Obecný pojem inteligence je natolik vágní,

že nemá prakticky žádný smysl. Pokud chceme tuto kategorii sociologicky zkoumat, musíme vidět, že je značně diferencovaná a že teprve uvnitř ní nacházíme několik společenských vrstev, které se však právě v některých základních „vrstvotvorných“ znacích od sebe podstatně liší.

Tento náš názor ostatně dnes není ojedinelý. Je však skutečností, že zejména u nás nebyl zatím soustavně formulován.

V této souvislosti je ovšem třeba se znovu vrátit k otázce, kterou jsme nadhodili už v úvodu. Proč nejen v běžném myšlení u nás, ale i ve většině definic pocházejících z pera vědeckých pracovníků hlásících se k marxismu je pojem vrstva pro označení tzv. inteligence stále používán. Vyplývá to podle našeho názoru jednak z neujasněnosti toho, co pojem vrstva znamená, a tudíž z jisté lehkomyšlnosti při jeho používání, a za druhé a především (jak jsme na to už upozornili) z určitých tradic, které se v marxistickém myšlení vytvořily v přístupu k tzv. inteligenci na přelomu 19. a 20. století zejména v Německu a v Rusku, a z určitých zjednodušených představ dogmatického období o tom, jak má vypadat struktura socialistické společnosti. Nechceme popírat, že na přelomu 19. a 20. století mohl být pojem vrstva v tom smyslu, jak jsme jej převzali od Szczepaňského, na tzv. inteligenci v některých méně vyvinutých středoevropských a východoevropských zemích ještě aplikován. To proto, že z jistých historických příčin byla v těchto zemích inteligence poměrně málo početná a po všech stránkách daleko integrovanější, než tomu bylo na Západě a než je tomu ve zmíněných zemích dnes. Nemusí nás proto překvapovat, že například zejména Lenin běžně používá všeobecného pojmu inteligence jako vrstvy duševně pracujících. Od té doby se však objektivní rysy uvedené kategorie změnily natolik, že vtěsňovat ji do dříve vytvořených pojmů nemá s duchem marxismu-leninismu mnoho společného. Tím nechceme tvrdit, že Leninovy myšlenky o inteligenci pozbyly platnosti. Právě naopak, je v nich stále mnoho poučného. Jde nám pouze o to uvědomit si, v jakém kontextu a o inteligenci které země byly vysloveny. Nezapomínejme, že přes svou mnohdy univerzálnější platnost se přirozeně týkaly především problematiky inteligence ruské.

Ta však měla své specifické rysy, především to, že byla ve své době (podobně jako u nás a v jiných zemích střední a východní Evropy) daleko integrovanější než obdobná kategorie na Západě. Na to, že mohou být jistě dosti podstatné rozdíly v postavení a tudíž i v chování některých kategorií inteligence v Rusku a v jiných zemích (např. ve vztahu k dělnickému hnutí a k socialistické revoluci), upozornil ostatně sám Lenin na VIII. sjezdu KSR(b) roku 1919, když řekl: „Soudruzi zástupci spartakovců na sjezdu zde v Moskvě nám vypravovali, že v západním Německu, kde je nejvyspělejší průmysl, kde je vliv spartakovců mezi dělnictvem největší, třebaže tam spartakovci dosud nezvítězili, ve velmi mnohých největších podnicích přicházeli ke spartakovcům inženýři a ředitelé a říkali: »Půjdeme s vámi.« To u nás nebylo. Je zřejmé, že tam vyšší kulturní úroveň dělnictva, větší zproletarizovanost technického personálu a snad celá řada jiných příčin, které neznáme, vytvořily poměry poněkud odlišné od našich.“²⁸

Už jsme upozornili, že důležitou roli v přežívání stereotypu inteligence jako jednotné vrstvy socialistické společnosti sehrály rovněž některé zjednodušené představy o sociální struktuře této společnosti, jak je nacházíme ve Stalinových dílech a jak byly rovněž obsaženy v řadě usnesení komunistických a dělnických stran většiny socialistických zemí v období dogmatismu. Na tuto skutečnost upozornil a velmi přesně ji vyjádřil Jan Szczepański, když napsal: „Podle marxistických teoretiků vytvářela v třídních společnostech každá sociální třída vlastní kategorii ideologů, pisarů, novinářů, funkcionářů svých třídních institucí, kteří mohli být považováni za třídní inteligenci, ale kromě toho existovaly kategorie různých duševních pracovníků a intelektuálů, kteří se považovali za inteligenci národní. Věc se zásadně mění v socialistické společnosti nebo ve společnosti socialismus budující. Mizí třídy, a tím mizí základ, na kterém se vytvářely různé třídní kategorie inteligence. V oficiální doktríně je »sloučena« do jedné vrstvy, která se má v procesu vývoje přetvářet a později tvořit jednotnou beztřídní společnost spolu s přetvořenými vrstvami dělníků a rolníků.

Na jedné straně máme politickou koncepci společnosti budující socialismus, podle které bude socialismus vybudován harmonickou součinností tří pracujících vrstev: dělníků, rolníků a inteligence. Inteligence tu »povýšila« z třídně roztržiténých kategorií a skupin povolání do stavu jedné vrstvy. A zde se často dělá chyba spočívající v tom, že se inteligenci připisuje řada vlastností jak objektivních, tak subjektivních. Často se říká, že příslušnost k této vrstvě je dána jistým typem osobnosti, že příslušník inteligence musí mít určité psychické znaky a musí zaujímat jisté politické postoje. Existuje domněnka, že tato vrstva vytváří jakési vědomí vlastních zájmů, že je jakousi jednotnou vrstvou. Hypotézy a zjednodušení tohoto druhu jsou všeobecným jevem v diskusích o inteligenci. Odtud také délka trvání a jalovost těchto diskusí, jež jsou zbaveny empirického obsahu.“²⁹

Celkově tedy dospíváme k závěru, že termín vrstva jako *genus proximum* je pro definování dnešních duševních pracovníků nevhodný, a to především proto, že navozuje představu, že tato kategorie je reálně existující, vnitřně spjatou skupinou s obdobnou sociální pozicí, funkcí a rolí. Domníváme se, že takováto představa poznání tzv. inteligence neprohlubuje, nýbrž naopak zamlžuje. Má-li být obecný pojem inteligence vůbec používán, pak podle našeho názoru neznačuje nic jiného než sociální kategorii, tj. soubor nikoli integrovaný, nýbrž vytvořený zvnějšku pozorovatelem na základě jednoho kritéria (které — jak jsme na to už upozornili — je ovšem rovněž po mnoha stránkách problematické a nejasné), tj. vykonávání duševní práce. Určité víceméně integrované společenské vrstvy se vytvářejí teprve v rámci této kategorie, a to zejména na základě svého ekonomického postavení, výše vzdělání, druhu a složitosti duševní práce, postojů a názorů, které zaujímají a zastávají.

Otázka, již jsme se v naší stati zabývali, a jejíž řešení — tak, jak jsme se o ně pokusili — považujeme pouze za jedno z možných, a tudíž za diskusní, je pochoptitelné jen jedním dílčím bodem z celého komplexu problematiky tzv. inteligence. Bylo by zajisté možné a zajímavé zabý-

²⁸ V. I. Lenin, *Spsy*, sv. 29, Praha 1955, s. 172.
²⁹ J. Szczepański, *Struktura inteligencji w Polsce*,

Kultura i Społeczeństwo č. 1–2, 1960, s. 31.

vat se v této souvislosti i tím, proč právě v podmínkách naší společnosti kategorie duševně pracujících, a zejména tzv. tvůrčí inteligence, měla vždy v minulosti a má i dnes tak důležitou funkci (a to i v politickém životě), bylo by možné dále rozvést klasifikaci této kategorie z hlediska sociologické teorie skupin, apod.³⁰ V této stati nám však nešlo o nic jiného než o to ukázat, jak mnohé z těch pojmů, jež jsou v souvislosti s problematikou tzv. inteligence běžně používány, jsou neúnosné a vyžadují kritické analýzy.

Резюме

Ян Седлачек: Является ли интеллигенция общественным слоем?

В марксистской теории понятие интеллигенция в социологическом смысле обозначало традиционно тех членов общества, которые профессионально занимались умственным трудом. Обычно тут также воспринималось, что интеллигенция является социальным слоем. Для определенного периода и некоторых стран это понимание было обоснованным. (В особенности имею в виду прошлый век и общественный характер умственно трудящихся, как создавался под влиянием определенных специфических условий, в частности в странах средней и восточной Европы.) В противоположность этому, в некоторых западных странах, где быстро развился капиталистический способ производства, никогда не существовало более выразительных тенденций понимать всех умственно трудящихся как единую социальную группу.

Задается вопрос, если еще сегодня понимать так наз. интеллигенцию как общественного слоя людей, обеспечивающих себе средства для существования умственным трудом, обоснованное. Ответ на этот вопрос требует во-первых объяснить, что понимается под понятием умственный труд, а во-вторых определить понятие социального слоя. Сделать это однако очень трудно. В литературе пока не существует удовлетворительного и однозначного определения умственного труда. Кроме того и понятие общественный слой не применяется едино. Статья обращает внимание прежде всего на решение второй проблемы.

Понятие общественный слой как в марксистской, так и немарксистской литературе определяется по-разному. Статья пытается дать определенную классификацию этих определений. Однако в сопоставлении с ними устанавливает, что ни одно из них своими критериями нельзя применить у душевно трудящихся современных промышленно развитых обществ. Поэтому делает заключение, что так наз. интеллигенция сегодня уже ни в одном из этих обществ не представляет социальный слой, т. е.

группу с некоторыми существенными общими знаками. Если общее понятие интеллигенция должно применяться вообще, то потому оно не обозначает ничего иного, нежели социальную категорию, т. е. собрание вовсе неинтегрированное, но созданное снаружи наблюдателем на основе одного критерия (который тоже во многих направлениях проблематичный и неясный) т. е. выполнение умственного труда. Определенные более или менее интегрированные общественные слои создаются только в рамках этой категории и именно на основе экономического положения, образования, вида и сложности умственного труда, точек зрения и взглядов своих членов.

Summary

Jan Sedláček: Does the So-called *Intelligentsia* Represent a Social Stratum?

In the Marxist theory, the conception of the *intelligentsia* in the sociological sense traditionally denoted those members of society who were professionally occupied with brain work. It was also currently accepted that the *intelligentsia* is a social stratum. For a certain period and for certain countries, this conception was justified. (Especially we have in mind the last century and the social character of brain workers, as it was formed under the influence of certain specific conditions, particularly in the Central and East European countries.) In contrast to this, in some Western countries, where the capitalist method of production quickly developed, a more significant tendency to regard all brain workers as a homogenous social group has never existed.

It is questionable whether today the conception of the so-called *intelligentsia* as a social stratum formed by people who secure their means of living by brain work is still justified. The reply to this question requires 1. an explanation of what is understood by the concept of brain work and 2. the definition of the concept of social stratum. This, however, is very difficult. So far, no satisfactory and unambiguous definition of brain work exists in literature, nor is the concept of social stratum uniformly used. The paper pays attention primarily to the solution of the second problem.

The concept of social stratum is defined very differently both in the Marxist and the non-Marxist literature. The paper includes an attempt at a certain classification of these definitions. Their confrontation, however, leads to the conclusion that, as far as concerns their criteria, not even one of them is applicable to the widely conceived aggregate of brain workers in the contemporary industrially developed societies. It is, therefore, stated that, in all the societies, the so-called *intelligentsia* represents no social stratum, i.e. a group showing some substantial common features and bound together by inner ties.

³⁰ O řešení těchto otázek, jakož i celé řady dalších, se autor této stati pokouší v monografii *Pojem inteligence v sociologii (Analýza a kritika)*,

kteří vyjde pravděpodobně koncem roku 1969 v edici *Acta Universitatis Carolinae*.

Should the common concept be used at all, it would indicate nothing more than a social category, i.e. a group that is not integrated, but created from outside by the observer on the basis of one criterion (which, of course, is also in many respects problematic and vague, i.e. the performance of brain work).

Certain more or less integrated social strata are formed only within this category, i.e. especially on the basis of the economic position, the degree of education, the kind and complexity of brain work, the attitudes and views of its members.